

**Олександр Кравчук,
Ігор Ратушняк**
(Вінниця)

ГУБЕРНСЬКІ СТАРОСТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р.: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЙ

У першій частині статті висвітлено особливості роботи старост як керівників органів місцевого самоврядування у період гетьманату П. Скоропадського. Детально розкрито обставини складної суспільно-політичної ситуації в державі та ідеологічного розмежування населення України за критерієм національної свідомості. У другій частині подані біографічні відомості про губернських старост та короткі характеристики їх діяльності на посаді.

Ключові слова: Українська держава, окупаційна влада, місцеве самоврядування, староста, консерватизм, управління, селянські повстання, національна свідомість, репресії.

Важливою частиною вивчення історії є звернення до особистісного чинника. Так, при дослідженні подій Української революції 1917-1921 рр., важливо з'ясувати діяльність, зокрема, очільників місцевих управлінських структур у регулюванні суспільних процесів та вплив на неї їх походження, освіти, суспільного статусу тощо. В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського це були губернські, окружні, повітові старости та міські отамани. У різній мірі біографії окремих з них вивчали В. Галатир і В. Лозовий¹, В. Голобородько², Д. Дорошенко³, С. Дегтярьов⁴, О. Мокієнко⁵, Г. Лазаревський⁶, М. Литвин і К. Науменко⁷, Ю. Назарук⁸, Р. Пиріг⁹, О. Прищепа¹⁰, І. Ратушняк¹¹, В. Ревегук¹², В. Савченко¹³, Т. Харченко¹⁴, І. Ярмошик¹⁵ та інші. Зазначена стаття є спробою подати відомості про основні етапи діяльності очільників губернській Української Держави 1918 р.

Після перевороту 29 квітня 1918 р. невідкладним завданням нової влади під проводом П. Скоропадського стало реформування управління регіонами. 2 травня 1918 р. було вирішено залишити «по одному цивільному комісару і по одному військовому коменданту у кожній губернії і у кожному повіті», але назви посад самих очільників місцевих адміністрацій встановити за зразком давньої української термінології. Влада зупинилася на назві «староста», що відбивала певну давньоруську традицію і була розрахована на сприйняття селянами у якості близького і зрозумілого елемента владної ієрархії. На законодавчому рівні запровадження посад губернських і повітових старост запровадили 16 травня 1918 р.¹⁶ Поступово,

контрольно-розпорядчі функції губернських старост були суттєво розширені. Р. Пиріг зауважив, що вони «отримали повноваження ширші за права колишніх царських губернаторів: проведення обшуків, арештів, заслань терміном до двох років, в тому числі й за межі України»¹⁷. Розширення повноважень здійснювалося для забезпечення важелів впливу під час реалізації гетьманської внутрішньої політики. У цій царині ситуація була особливо складною через наслідки Першої світової війни, військового конфлікту з Радянською Росією, прибуття з останньої біженців тощо.

За підбір керівного складу місцевого управління відповідав заступник міністра внутрішніх справ М. Воронович, російськи налаштований політик правого спрямування, один із лідерів Київського обласного союзу земельних власників¹⁸. Він висловлював негативне ставлення до українських функціонерів часів Центральної Ради: «Російські люди, вступаючи у центральні й місцеві установи України, придали б і російську фізіономію цим установам, не довелося б тримати в них недоуків-самостійників»¹⁹. Внаслідок такого підходу головами адміністрацій призначалися прихильники ідеології правого спрямування, на відміну від часів Центральної Ради, коли місцеві керівники були соціалістичними діячами²⁰. У переважній більшості старости були діячами консервативних переконань. Нових чиновників об'єднували такі принципіві засади, як встановлення порядку і відновлення приватної власності²¹. «... Підтримували гетьмана і його уряд лише ті елементи українського громадянства, для яких найдорожчою уявлялись державність, лад і порядок сам по собі, а не конче в українській національній формі, для яких самостійність України уявлялась самотнім порятунком, а не сталим національним ідеалом. І саму державу українську розуміли вони в широкому територіальному розумінні, а не стисло національному ...» – констатував Д. Дорошенко²².

Процес призначення на посади губернських старост, яких гетьман назвав «господарями губерній», зайняв півтора місяця²³. На посади адміністраторів призначались особи, лояльні до влади, з вищою освітою і досвідом обіймання адміністративних або командних посад. Окремі управлінці у минулому були вищими російськими службовцями регіонального рівня (І. Чарторижський, С. Шидловський), військовими (П. Андріанов, В. Федоренко, П. Залеський та І. Черніков). Більшість гетьманських адміністраторів губернського рівня мали військову освіту, служили, а згодом працювали земськими діячами. За соціальною приналежністю вони були місцевими поміщиками²⁴.

У певній мірі це теж була данина російській імперській традиції, коли земельні власники розглядалися як втілення «в собі й адміністраторів, і батьків-опікунів місцевого селянства»²⁵. Фактична передача регіональної влади поміщикам, зауважував Р. Пиріг, була «принциповою помилкою гетьмана»²⁶. Річ у тім, що «в такий спосіб незакінчені суперечки, суперечки за землю поміж зазначеними великими земельними власниками та українськими селянами мали-ж вирішувати самі-ж позивачі в цій справі»²⁷. Лише окремі з них, зокрема, Харківський і Подільський губернські старости (П. Залесський і С. Кисельов), усвідомлювали необхідність здійснення поміркованої аграрної реформи.

Загалом, такі призначення викликали хвилю нарікань з боку лівих сил, які звинуватили гетьмана у формуванні адміністративного апарату з реакціонерів. Один зі сучасників писав, що в тогочасних українських державних установах позасідали колишні царські урядовці, що хмарою поназ'їжджалися з Росії, було відновлено дореволюційну поліцію у вигляді Державної варту, а самоврядування, сформоване за Центральної Ради, ліквідовано і повернено довоєнне²⁸. Як відзначав О. Удовиченко, гетьманські службовці «в силу своїх русофільських тенденцій, дивились на Україну, як на плацдарм для формування антибільшовицьких сил»²⁹.

Згодом критично оцінював місцевих адміністраторів П. Скоропадський³⁰. У спогадах він вважав колишніх земських діячів на державній службі недостатньо готовими до «творчої роботи в момент революційної кризи ...»³¹. Те, що окремі працівники адміністративного апарату і загалом російська інтелігенція в Україні не були прихильниками не лише української самостійності, але й України «хоча б з деякою культурною автономією», стало одним із чинників поразки гетьманату³². Однак, як згадував гетьман, він був змушений призначати таких особистостей на державну службу, оскільки вони «знали техніку справи»³³.

Серед перших заходів старост були накази про повернення поміщикам землі та розграбованого майна. Їх, зокрема, оприлюднили 12 травня 1918 р. Волинський губернський староста³⁴, 14 травня – Харківський³⁵ і Херсонський³⁶, 20 травня – Київський³⁷, 25 травня – Полтавський³⁸, 1 червня – Подільський³⁹. Також видавалися накази про здачу населенням зброї, наприклад, Харківський губернський староста (19 червня 1918 р.)⁴⁰, Херсонський (4 липня)⁴¹, Катеринославський (12 липня)⁴². Однак власних силових підрозділів для забезпечення виконання цих наказів було недостатньо.

Адміністратори змушені були звертатися до австро-угорських і німецьких частин за підтримкою. У значній мірі цей процес пришвидшували поміщики, які постраждали від аграрної революції. Вони особисто зверталися до командирів підрозділів Центральних держав, дислокованих в Україні. Дії загонів у селах щодо відновлення власності і обеззброєння населення відомі як карні експедиції. Адміністратори прагнули певним чином врегулювати їх діяльність. Так, про це йдеться у циркулярах повітовим старостам Херсонського губерньського старости від 14 травня⁴³, Харківського – від 2 червня⁴⁴ та Подільського – від 18 червня⁴⁵. У липні 1918 р. у канцелярії Київського губерньського старости була підготовлена «Інструкція для начальників отрядів, котрі командуються в повіт для встановлення ладу»⁴⁶. Втім, німецькі та австро-угорські підрозділи при таких рейдах зазвичай переслідували власні матеріальні інтереси, накладали на селян різні контрибуції, здійснювали реквізиції тощо, завдавши збитків Українській Державі на суму 7 млрд. карб., що у декілька разів перевищувало бюджет країни (3,2 млрд. карб.)⁴⁷. До Австро-Угорщини та Німеччини було відправлено майже 2/3 поголів'я племінної рогатої худоби, свиней. Було вилучено більшу частину національного запасу цукру⁴⁸.

Крім реставрації великого поміщицького землеволодіння, старости здійснювали й інші економічні та соціальні заходи. Відзначимо у цьому аспекті боротьбу зі спекуляцією. Зокрема, на це були спрямовані розпорядження губерньських старост: Харківського – П. Залеського від 15 травня 1918 р.⁴⁹, Подільського – С. Кисельова від 18 липня⁵⁰. Катеринославський губерньський староста І. Черніков 11 липня 1918 р. звернувся до селян з закликом не здійснювати таємного вивозу хліба⁵¹. Також губерньські старости матеріально підтримували потреби біженців⁵², яких в Україні налічувалося 2,45 млн. осіб⁵³.

Але наслідком саме аграрної політики став потужний селянський рух, що вилився у 600 виступів та збройних повстань проти австро-угорських і німецьких військ, гетьманської влади, апогеєм яких стало протигетьманське повстання під проводом Директорії УНР⁵⁴.

Влада з її австрійськими та німецькими союзниками відповідала репресіями. Так, у січні 1918 р. в українських в'язницях перебувало під арештом 4,8 тис. осіб, у липні – 12,6 тис., в листопаді – їх кількість наблизилася до 25 тис.⁵⁵.

Репресії охопили всіх політичних супротивників гетьманату, від прихильників Центральної Ради до більшовиків, які зайняли критичну позицію щодо нової влади та агітували про-

ти неї. Як відзначав Д. Дорошенко, це вносило «велике знервування і в місцеву адміністрацію ... До всіх соціалістів вона ставилась дуже неприхильно й підозріло і готова була бачити «Большевізм» там, де ним і не пахло. Тим часом українська демократична інтелігенція була настроєна дуже «ліво» і не тільки не виявляла яких-небудь симпатій до нового ладу, але навпаки, де тільки і як тільки могла, підкреслювала своє недовір'я до нього й ворожнечу. В такій атмосфері не диво, коли провінціальні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціалістів-небольшевиків, і це трактувалося знов-таки як боротьба з «українством»⁵⁶.

Оскільки становлення гетьманату діячі органів самоврядування категорично засудили, арешти торкнулися і їх. За постановою Ради Міністрів від 2 травня 1918 р. передбачалися арешти агітаторів – противників нової влади⁵⁷. З метою зменшення їх діяльності 11 травня 1918 р. М. Воронович направив на місця телеграму про заборону всіх зборів без згоди губернських старост⁵⁸. Місцеві адміністратори продублювали її, зокрема, 21 травня – Катеринославський губернський староста⁵⁹, 16 червня – Подільський⁶⁰.

Гетьманська держава, визнаючи право територій на самоуправління, прагнула домогтися більшої відповідальності місцевих органів та відродити їх колишнє значення у державному житті через повернення до господарської роботи. Але у зв'язку з політичною позицією органів самоврядування і тим, що вони спричиняли, за словами П. Скоропадського, «відчайдушний саботаж», старости розформовували земські управи⁶¹. Фактично відбувся розпуск українізованих управ, сформованих за часів Центральної Ради⁶². Після перевірки діяльності органів самоврядування спеціально створеними ревізійними комісіями, було вирішено реорганізувати ці інституції на нових засадах, відновивши куріальну систему виборів. Через складну політичну ситуацію цього здійснити не встигли. Крім того, від діяльності в органах самоврядування усували осіб, у дія яких ревізія виявляла порушення, а на їх місце призначали зазвичай дореволюційні представники цієї сфери. Водночас влада фінансово підтримувала органи самоврядування. Так, тільки губернським управам уряд упродовж 8 серпня – 3 грудня 1918 р. надав позик на суму 21 690 000 карб.⁶³ Але загалом, постійні конфлікти гетьманської влади з органами самоврядування призвели до підтримки ними збройного виступу Директорії УНР. Не випадково одним із його лідерів став голова Всеукраїнського союзу земств С. Петлюра⁶⁴.

Неоднозначною були й ситуація у сфері впровадження української мови у діловодство та реалізація культурно-освітньої політики. Ставлення старост до використання української мови в діловодстві було неоднозначним. Так, в Холмській губернії було введено розпорядження про українізацію в усіх державних повітових установах⁶⁵. На Волині документація, переважно, здійснювалася українською мовою⁶⁶. Подільський губернський староста С. Кисельов знав українську мову і використовував її у діловодстві⁶⁷. Натомість, Полтавський губернський староста С. Іваненко 18 травня 1918 р. скасував наказ колишнього коменданта П. Кудрявцева про перефарбування і переклад вивісок українською мовою⁶⁸. Харківський губернський староста П. Залесський⁶⁹ та Катеринославський – І. Черніков віддавали перевагу використанню російської мови у діловодстві⁷⁰. У Поліському окрузі документація продовжувалася російською мовою. На думку О. Ільїна, «ця специфіка пов'язана не з білоруським характером губернії, а зі спірністю територій»⁷¹.

В історіографії наводяться приклади неоднозначного ставлення до культурно-освітніх ініціатив громадськості. Так, 22 червня 1918 р. Чернігівський губернський староста скасував постанову губернських земських зборів про виділення коштів на низку культурницьких заходів, зокрема, організацію Українського народного університету ім. М. Коцюбинського⁷². Проте, завдяки голові губернської управи О. Свечіну, університет відкрили 1 грудня того ж року⁷³. Разом з тим, староста С. Кисельов допомагав відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету у жовтні 1918 р.⁷⁴.

Загалом, як представники держави у регіонах, старости реалізовували пріоритети внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського. Стосовно заходів у гуманітарній сфері, зокрема розвитку освіти тощо, було продовжено курс попередньої влади УНР. У ставленні до органів самоврядування, в економічній політиці, особливо, в аграрній, помітні реставраторські тенденції, приречені на поразку. У своїй діяльності старости намагалися поєднувати різні методи. Але посилення репресивних заходів, що, окрім ментальності чиновників⁷⁵, обумовлювалося умовами їх діяльності (окупаційним чинником, загальною дезорганізацією економічних відносин і правопорядку), створювало об'єктивні передумови нестабільності гетьманських владних структур, їх вразливістю перед внутрішніми та зовнішніми викликами.

Подані нижче біографічні відомості про керівників губерній засвідчують головні етапи професійної кар'єри старост.

Волинська губернія

Дмитро Федорович Андро-де Ланжерон (1870-1938) походив з дворянського роду вихідців з Франції. Народився у Санкт-Петербурзі. Закінчив Петербурзький Пажеський корпус, до 1897 р. – на військовій службі. Вийшов у відставку гвардії підсавулом. Займався сільським господарством⁷⁶. Мав великі земельні володіння. Зокрема, у 1910 р. став власником 2727 десятин землі та винокурного заводу у м. Деражно (сучасне село Деражне Костопільського району, Рівненської області)⁷⁷. У Рівненському повіті був предводителем дворянства, почесним мировим суддею, обирався також членом губернських земських зборів. У 1905-1906 рр. – голова Рівненського повітового відділення партії «октябристів»⁷⁸. 1906 р. обраний депутатом І Державної Думи. У 1911-1917 рр. – працював у Рівненському земстві⁷⁹. Дійсний статський радник. Граф Д. Гейден згадував, що Д. Андро «дуже практична, справна і спритна людина з великим здоровим глуздом, і який відмінно працював, як голова Ровенської повітової управи, по постачанню військ і інтендантській частині», член різних комісій по Південно-Західному краю у Петрограді⁸⁰. Після Лютневої революції став Рівненським повітовим комісаром Тимчасового уряду. У квітні 1917 р. громада Рівного висловила йому недовіру і домагалася його відставки⁸¹. На початку 1918 р. очолював Волинську губернську продовольчу управу⁸². Активний діяч Волинського союзу земельних власників, можливо, брав участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. 4 травня призначений Волинським губернським старостою. Проявив себе діяльним виконавцем урядових розпоряджень. У непростих умовах нестабільності, ворожої агітації, він часто здійснював поїздки по губернії, особисто вникав у місцеві справи⁸³. У ніч на 27 листопада 1918 р. гетьманська влада залишила Житомир⁸⁴. Прагнув організувати збройний опір силам Директорії УНР, був розбитий Чорноморським Кошем на станції Ірпень і відступив до Києва⁸⁵. Із 2 грудня – відповідальний за зв'язок з Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії⁸⁶. Знаючи Д. Андро за його активність в окупованій французами Одесі у 1919 р., А. Санніков таким чином згадував про нього: «... Попередня діяльність Андро, в період окупації України німцями та існування гетьманської влади, дає привід зробити припущення, що його таємною мрією було відокремлення України від Добровольчої армії і утворення в ній влади подібної гетьманській, але із заміною німців французами»⁸⁷. Будучи посередником у переговорах французького військового командування в Одесі з Директорією УНР, виступав проти угоди із нею⁸⁸. Помер у листопаді 1938 р. в Польщі⁸⁹.

Київська губернія

Іван Левович Чарторижський (1860-1926?), син генерал-майора⁹⁰. Випускник Павловського військового училища (1878), служив у Семенівському полку⁹¹. Був мировим посередником⁹², служив у державних установах Російської імперії на Правобережжі, зокрема, був віце-губернатором Подільської губернії (1911-1915). Дійсний статський радник⁹³. На початку Першої світової війни призначений російським губернатором Тернопільщини, де 25 серпня 1914 р. декларував запровадження у губернії російського цивільного управління⁹⁴. Реалізовував у регіоні офіційну політику Російської імперії. Негативно ставився до українського руху. Українські установи, за винятком «Народної торгівлі» і театру, були закриті. Лише восени 1916 р. у краї було дозволено відновити навчання у низці українських закладів⁹⁵. Нагороджений орденом Святого Станіслава I ступеня⁹⁶. Після Лютневої революції, у квітні 1917 р. був звільнений з посади Крайовим комісаром Галичини і Буковини Д. Дорошенком⁹⁷. 9 травня – 30 серпня 1918 р. – Київський губернський староста. Призначений за рекомендацією голови правління Київського обласного (згодом – Всеукраїнського) союзу земельних власників Д. Гейдена⁹⁸. У «Відозві» до населення 17 травня, зокрема, зауважував, що «добре життя утворюється не насильством та крадіжками, а чесною постійною працею»⁹⁹. Д. Дорошенко зауважував: «Сам по собі він був дуже порядна й гуманна людина, з добрим адміністративним досвідом, але самий факт його перебування на провідній ролі в російській політиці в Галичині робив його фігурою на українській службі одіозною»¹⁰⁰. Під час його урядування на Київщині у червні 1918 р. спалахнуло одне з найбільших селянських повстань – у Звенигородському, Таращанському і Уманському повітах¹⁰¹. У липні 1918 р. констатував свавільні дії очільників повітової адміністрації у ставленні до органів самоврядування¹⁰². Водночас, С. Петлюра, голова Управи Всеукраїнського союзу земств і очільник Київської губернської земської управи, який 25 липня 1918 р. пропонував земствам оскаржувати у судах незаконні дії старост¹⁰³, був арештований. Після звільнення за власним бажанням з посади старости, І. Чарторижський був членом Ради Міністра внутрішніх справ Української Держави¹⁰⁴. Емігрував¹⁰⁵.

Павло Маркович Андріанов (1877-1918). Родом із Миколаєва¹⁰⁶. Випускник Миколаївського реального училища (1895), Московського військового училища (1897), Миколаївської академії генерального штабу (1903). У 1895-1918 рр. служив у російській армії. У 1909-1915 рр. викладав в Одеському

військового училища¹⁰⁷. У цей час підготував низку праць з російської воєнної історії XVIII – XIX ст. Був дійсним членом Імператорського Російського військово-історичного товариства¹⁰⁸. Учасник Першої світової війни, обіймав різні керівні посади, зокрема, у грудні 1917 – лютому 1918 рр. – командуючий 4-ю армією. Генерал-майор (1917). Нагороджений орденами та Георгіївською зброєю¹⁰⁹. В Українській Державі – член Комісії по утворенню постійних військових шкіл та академії¹¹⁰. 23 серпня 1918 р. було ухвалено рішення про призначення П. Андріанова на посаду Київського губернського старости¹¹¹. Виконував обов'язки із 30 серпня. У вересні-жовні 1918 р. на Київщині було замінено склад губернської земської управи, яку очолив К. Григорович-Барський¹¹². П. Андріанов став ініціатором спроби обеззброєння Січових Стрільців напередодні протигетьманського повстання Директорії УНР¹¹³. 19 листопада 1918 р. – начальник штабу Української держави¹¹⁴. 28 листопада 1918 р. уряд С. Гербеля ухвалив призначити П. Андріанова Київським губернським старостою¹¹⁵. Із 30 листопада розпочав виконання обов'язків. Загинув під час встановлення влади Директорії УНР у Києві.

Василь Тимофійович Федоренко (1871-1919). Випускник Псковського кадетського корпусу (1889), І Павлівського військового училища (1891), Миколаївської академії Генерального штабу (1903). За Першої світової війни – начальник штабу 28 піхотної дивізії на Західному фронті. Генерал-майор. Служив в армії Української Держави¹¹⁶. 19 листопада – 24 листопада 1918 р. – виконуючий обов'язки Київського губернського старости¹¹⁷. Намагався не допустити угоди Директорії УНР з Великою німецькою солдатською радою¹¹⁸. 21 листопада 1918 р. звернувся до Київської залоги німецьких військ з проханням допомагати в придушенні загальнокримінальних виступів селян¹¹⁹. Загинув у липні 1919 р. в Одесі¹²⁰.

Катеринославська губернія

Іван Іванович Черніков (1861 – ?). Випускник Орловської військової гімназії, І Павлівського військового училища. Служив у військових частинах на Харківщині, викладав у Воронезькому Михайлівському кадетському корпусі. Генерал-майор (1910). У роки Першої світової війни – в Управлінні військово-навчальних закладів Генерального штабу¹²¹. Посади, які він обіймав, дали підстави Р. Пирогу відзначити, що І. Черніков «не був типовим армійським командиром ...»¹²². 4 травня 1918 р. призначений Катеринославським губернським старостою. Також був членом Комісії з органі-

зації військових шкіл та академій України¹²³. Неприхильно ставився до Української демократичної хліборобської партії¹²⁴. У серпні 1918 р. у Катеринославі було розформовано місцеву губернську земську управу¹²⁵. Підтримував діяльність Катеринославського центру Добровольчої армії, що переправила у війська генерала А. Денікіна понад 900 осіб¹²⁶. Одним із наслідків гетьманської політики у регіоні став повстанський рух під проводом Н. Махна. І. Мазепа вважав, що «фактично добу Махновщини і взагалі масових повстань на Україні започаткував гетьманський режим з його карними експедиціями й потоптанням життєвих інтересів народних мас»¹²⁷.

Подільська губернія

Сергій Іванович Кисельов (1877-1937) народився у містечку Чорний Острів на Поділлі у сім'ї землеміра. Випускник юридичного факультету Київського університету Св. Володимира (1901). У 1901-1907 рр. – працював в судових установах Бессарабської та Подільської губерній, згодом – член Проскурівської повітової комісії по землевпорядкуванню, почесний мировий суддя Проскурівської округи. Родині Кисельових належали маєтки в селах Пашківці (348 десятин) та Заруддя (322 десятини). Був членом Проскурівського відділу Подільського товариства сільського господарства і сільсько-господарської промисловості, а наприкінці 1917 р. став його почесним головою¹²⁸. У травні 1912 – квітні 1917 рр. – очолював Проскурівську повітову земську управу. Відзначений нагородами, надвірний радник (грудень 1914 р.). Редагував місцеві дореволюційні видання «Наша земская газета» і «Земская мысль»¹²⁹. У березні, листопаді 1917 – січні 1918 рр. працював Проскурівським повітовим комісаром Тимчасового уряду і УНР. У серпні 1917 – травні 1918 рр. – голова Проскурівської повітової продовольчої управи. До революції мав переважно консервативні та монархічні погляди. Став прихильником автономії України у федеративній Росії «з наданням великих прав національно-поміркованому елементу і місцевому самоврядуванню...»¹³⁰. За деякими відомостями, у 1917 р. був членом партії кадетів. У січні 1918 р. від «Позапартійної групи Руських виборців і сільських господарів», спільно з В. Шульгиним і Д. Гейденом, брав участь у виборах до Українських Установчих Зборів. За рекомендацією Д. Гейдена 13 травня 1918 р. призначений Подільським губернським старостою. Прагнув стабілізувати суспільно-політичну ситуацію у регіоні на правових засадах, використовуючи різноманітні управлінські заходи. Усвідомлював необхідність соціального

компромісу у земельному питанні шляхом здійснення поміркованої та компенсаційної аграрної реформи. У регіоні, завдяки професійним діям С. Кисельова, було налагоджено структуру місцевого управління, встановлено відносний правопорядок, відновлено приватну власність. Пропонував міністерству внутрішніх справ заходи щодо поліпшення функціонування органів місцевої влади. Результат прийняття одного із них – закон від 14 листопада 1918 р. про заснування посади 2-го помічника губернських старост і градоначальників, з обов'язками нагляду за законністю дій міських і земських самоврядувань¹³¹. Усвідомлюючи складність внутрішньополітичних проблем і радикалізацію суспільних настроїв, після повстання Директорії УНР і переходу на її бік у Вінниці командира 2-го Подільського корпусу П. Єрошевича, С. Кисельов 19 листопада 1918 р. виконав вимогу місцевого осередку Українського національного союзу щодо передачі влади його представнику – Г. Степурі¹³². Виїхав до Проскурова, де наприкінці листопада 1918 р. був заарештований отаманом В. Біденком¹³³. Постановою Верховної слідчої комісії УНР 6 січня 1919 р. звільнений, зокрема, на підставі того, «що ... не тільки немає вказівок на те, щоби Кисельов зробив який-небудь злочин, котрий карався-б в уголовним порядку, але навіть не видно, за що саме він був заарештований»¹³⁴. У 1919 р. очолив Проскурівський осередок Червоного Хреста. У 1920-1930-х рр. проживав у Вінниці, працював у різних торговельних організаціях. Репресований радянською владою.

Полтавська губернія

Сергій Сергійович Іваненко (1871-1918) народився 24 грудня 1871 р. у сім'ї поміщика с. Ковалівка Пирятинського повіту Полтавської губернії¹³⁵. Освіту отримав в Австро-Угорщині. Займався господарюванням у родовому маєтку¹³⁶. 1912 р. продав маєток у Ковалівці, зокрема, завод із виробництва спирту і пива¹³⁷. У 1904-1916 рр. очолив Пирятинську повітову земську управу. Напередодні Першої світової війни також обіймав посади гласного повітрової земських зборів, почесного мирового судді, голови опікунської ради Пирятинської жіночої гімназії, члена повітрової училищної ради¹³⁸. 4 травня 1916 – 5 березня 1917 рр. – голова Полтавської губернської земської управи, яку очолив після Ф. Лизогуба. Представляв управу у Всеросійському союзу земств. Був членом його Полтавського губернського комітету. Голова Південно-російської обласної земської переселенської організації у Полтаві. 5 березня – 25 жовтня 1917 р. –

Полтавський губернський комісар Тимчасового уряду¹³⁹. Через неможливість зупинити селянський рух у регіоні, подав у відставку¹⁴⁰. Належав до ініціаторів і лідерів створеного на початку 1918 р. полтавського «Союзу хліборобів-власників»¹⁴¹. Про нього губернський комісар з народної освіти Полтавщини В. Андрієвський писав, що це «людина розумна, з європейською освітою і з тактом»¹⁴², але водночас, «Іваненко ніколи до Українців не признавався (хоча поза тим був надзвичайно толерантний, коректний, інтелігентний чоловік та спритний і розумний урядовець)...»¹⁴³. 4 травня 1918 р. призначений Полтавським губернським старостою. Про внутрішню ситуацію на Полтавщині за урядування С. Іваненка згадувала очевидець подій М. Ливицька: «Скрізь запанувала чорна реакція. По селах господарювали каральні експедиції. Поміщики мстились за найменші провини, за одні надії на одержання землі. ... Почались безконечні допити селян, на яких їх били, часами до непритомності ...»¹⁴⁴. У зв'язку з важкою ситуацією, 12 вересня 1918 р. П. Скоропадський оголосив Полтавську губернію на військовому становищі¹⁴⁵. С. Іваненко помер 5 листопада внаслідок важкої тривалої хвороби. У зв'язку з нею часто передавав виконання обов'язків старости своєму заступнику. Ним був **Юрій Нога**. «Він був отвертий москвофіл і русифікатор і мало з тим крився. Урядував по московськи і писав офіціальні папери тою ж мовою» – згадував про Ю. Ного В. Андрієвський¹⁴⁶. Прикметно, що після 15 листопада 1918 р. у Полтаві за наказом «головного командування», під впливом старости Ного, було закрито український театр. Причиною стали додані актором О. Островським у виставі «Богдан Хмельницький» слова «Вперед за самостійну Україну!», зустрінуті оплесками, що суперечили тогочасному курсу на федерацію з найбільшовицькою Росією¹⁴⁷. 20 листопада 1918 р. уряд ухвалив призначити виконуючим обов'язки Полтавського губернського старости **Дмитра Гавриловича Яновського**¹⁴⁸. 27 листопада 1918 р. Полтава була зайнята підрозділами Директорії УНР¹⁴⁹.

Поліський округ

Згідно Брестського мирного договору з Центральними державами, до складу України увійшла частина Західного Полісся¹⁵⁰. Питання утворення Поліської губернії у складі Річицького, Пінського, Мозирського повітів (нині – південна частина Білорусі) розглядалося міністерством внутрішніх справ 15 червня 1918 р.¹⁵¹. Урядовою постановою 14 серпня 1918 р. було затверджено утворення Поліського округу¹⁵².

30 серпня 1918 р., згідно рішення від 23 серпня було запроваджено посаду Поліського окружного старости¹⁵³. Її посів **Петро Оскарович Патон** (1872 – початок 1930-х рр.). Народився у Ніцці (Франція) у сім'ї російського дипломата, дійсного статського радника Оскара Петрович Патона (1886-1893). Власник маєтку у с. Городище Річицького повіту Мінської губернії¹⁵⁴, голова Річицької повітової земської управи (1913-1917 рр.), Річицький повітовий комісар Тимчасового уряду (березень 1917 – лютий 1918 рр.)¹⁵⁵. Управління Поліського окружного старости містилося у м. Річиця, а з 20 липня – у м. Мозир¹⁵⁶. Повітовими центрами округу були міста Мозир, Річиця, Пінськ¹⁵⁷. За повідомленням Поліського губернського комісара Дешенківського, із регіону «губерніяльний староста Патон втік»¹⁵⁸. Після 1921 р. працював в іпотечному відділенні магістрату м. Брест (у той час у складі Польщі)¹⁵⁹. Його рідними братами були відомий вчений Євген Патон (1870-1953) та Михайло Патон (1865-1919) – голова Ново-Ушицької повітової управи на Поділлі (1912-1917 рр.) і повітовий комісар (1917 р.)¹⁶⁰.

Таврійський округ

Олександр Васильович Десницький (? – ?). Земський діяч. На початку ХХ ст. очолював Сосницьку і Кролевецьку повітові земські управи Чернігівської губернії¹⁶¹. У 1916 р. – член Київського губернського комітету Всеросійського земського союзу¹⁶². За словами М. Могилянського, відзначався «своєю діловою розпорядливістю»¹⁶³. 10 червня 1918 р. призначений уповноваженим Української Держави при 52-ому корпусі німецької армії¹⁶⁴. 20 червня 1918 р. призначений Таврійським окружним старостою. Управління старости містилося у Бердянську. Округ охоплював Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти¹⁶⁵.

Харківська губернія

Петро Іванович Залесський (1867-1929) народився у сім'ї землевласників Ізюмського повіту Харківської губернії. Випускник Полтавського Петровського кадетського корпусу, Михайлівського артилерійського училища (1888), Миколаївської академії генштабу (1895). У 1885-1918 рр. служив у російській армії. Генерал-майор (1914)¹⁶⁶. Автор праць з військової справи. Критикував російську урядову політику у цій царині. Мав ліберальні погляди на подальше облаштування Російської імперії. За В. Липинським, П. Залесський «консерватист, але не реакціонер і не революціонер»¹⁶⁷. Як начальник штабу VI корпусу II армії генерала О. Самсонова брав

участь у боях у Східній Пруссії в 1914 р. Надалі обіймав різні командні посади, нагороджений орденами. Залишався на фронті до січня 1918 р., сприяв українізації багатьох військових формувань¹⁶⁸. Був у складі делегації землевласників Харківщини на прийомі у голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба 9 травня¹⁶⁹. Харківський губернський староста 9 травня – 16 липня 1918 р.¹⁷⁰. П. Залесський писав, що він «В дійсності прагнув до порядку, не займався політикою і ставився до всіх партій однаково коли вони не заважають спокійному плину життя. Українську «мову» не визнавав, як нововведення нікому не потрібне і дуже гальмує все ділове життя»¹⁷¹. На початку червня 1918 р. скасував попередню цензуру, поклавши відповідальність за опубліковані статті на редакторів, літераторів і репортерів¹⁷². У червні заборонив видання земської газети «Народное Дело»¹⁷³. Негативне ставлення старости до використання української мови, його небажання порозумітись з представниками лівої течії національного руху і з військовою адміністрацією, конфлікт з міністерством внутрішніх справ стали причиною звільнення П. Залесського¹⁷⁴. Після відставки він підтримав білогвардійський рух¹⁷⁵, певний час був начальником штабу «Першої дивізії Південної армії», що почала створюватися у Харкові¹⁷⁶. При П. Врангелі редагував газету «Военный голос»¹⁷⁷. Емігрував до Туреччини, а згодом – Югославії. Автор статей «Завдання розумного і честного Правительства на Україні» (1922)¹⁷⁸, «Южная армія (Краткій исторической очеркъ)» (1924)¹⁷⁹, спогадів – «Возмездіе (Причины русской катастрофы)» (Берлін, 1925).

Леонід Михайлович Турчанинов (1877–1928). Випускник Харківського Імператорського університету. Працював земським начальником, неодмінним членом Харківського губернського присутствія у селянських справах. Після Лютневої революції – керівник канцелярії губернського комісара¹⁸⁰. Заступник старости П. Залесського. Виконував обов'язки губернського старости 16 липня – 28 жовтня 1918 р.¹⁸¹. 11 серпня в обіжнику повітовим старостам спробував врегулювати механізм їх взаємин з німецьким командуванням. 19 вересня у листі міністерству внутрішніх справ вважав дії німецьких підрозділів потенційно небезпечними для державного ладу на Харківщині¹⁸². П. Шандрук, у серпні-листопаді 1918 р. службовець харківської комендатури, згадував про дії німецьких і австро-угорських військ: «Їхне ставлення до місцевого українського населення було жахливим. Німці примусили селян сплачувати натуральний податок і збирали його із жорстокістю, відряджали в села озброєні загони та стра-

чували непокірних, руйнували цілі села та повертали землю великих садиб землевласникам і, нарешті, тисячами вагонів вивозили величезну кількість чорнозему до Німеччини. Все це викликало численні повстання та заворушення¹⁸³. А. Турчанінов виконував обов'язки заступника губернського старости С. Шидловського. А. Турчанінова було арештовано у ніч на 17 листопада 1918 р. (за іншими даними – 18 листопада¹⁸⁴), коли 2-ий Запорізький полк усунув від влади гетьманську адміністрацію та командування 7-го Харківського корпусу¹⁸⁵. Емігрував до Франції.

Сергій Олександрович Шидловський (1864-1934). Випускник Псковського кадетського корпусу і Костянтинівського артилерійського училища. Служив в російській армії. Працював земським начальником у Самарській губернії, неодмінним членом Могильовського присутствія у селянських справах. Очілює дворянства Сенненського повіту Могильовської губернії¹⁸⁶. Член партії «Октябристів». У 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи. У 1907-1917 рр. працював на посадах віце-губернатора Могильовської, губернатора Воронежської, віце-губернатора Естляндської губерній, губернатора Ліфляндії. 3 липня 1918 р. за поданням Ф. Лизогуба призначений членом Ради Міністра внутрішніх справ Української Держави¹⁸⁷. Із 23 жовтня 1918 р. губернський староста Харківщини¹⁸⁸, де 24 жовтня було оголошено надзвичайний стан¹⁸⁹. Приступив до виконання своїх обов'язків 28 жовтня 1918 р.¹⁹⁰ 1 листопада 1918 р. звернувся до населення Харківщини з закликом формувати добровольчі дружини і закликав офіцерів 3 листопада прибути на Комерційну площу Харкові на збори під головуванням П. Залеського¹⁹¹. Згідно з рішеннями губернської ревізійної комісії за поданнями голови губернської адміністрації, міністерством внутрішніх справ затверджено новий склад, зокрема, Харківської губернської земської управи¹⁹². Був відсутнім у Харкові під час встановлення у місті влади Директорії УНР. Емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців (згодом – Югославія).

Херсонська губернія

Семен Григорович Піщевич (1863–1945) народився у дворянській сім'ї вихідців із Сербії. Закінчив 2-у московську гімназію і Миколаївське кавалерійське училище. 1884-1892 рр. служив у російській армії¹⁹³. Володів маєтком в с. Троянка¹⁹⁴. Загалом, йому належало 629 десятин землі¹⁹⁵. У 1892-1903 рр. – земський начальник 7-ї дільниці Олександрійського повіту Херсонської губернії (нині – Кіровоградська область)¹⁹⁶.

Обирався гласним Олександрійських повітових земських зборів, які представляв у губернських земських зборах. У 1903-1912, 1913-1917 рр. – голова Олександрійської повітової земської управи. Редагував газету «Известия Александрийского уездного земства» (1909-1916 рр.)¹⁹⁷. У 1912 р. обраний депутатом Державної думи Російської імперії IV скликання. Належав до Групи центру. Працював у бюджетній комісії. У серпні 1913 р. відмовився від посади. Після Лютневої революції став Олександрійським повітовим комісаром Тимчасового уряду (до 5 травня). 9 травня 1918 р. призначений Херсонським губернським старостою. Дослідник В. Голобородько зауважив, що хоча С. Піщевич був «прихильником демократичних способів управління», його діяльність на посаді губернського старости відзначена протиукраїнською спрямованістю¹⁹⁸. 30 травня у Херсоні було заборонено друкування української газети «Дніпро» за агітацію проти уряду¹⁹⁹. 30 червня 1918 р. у Херсоні відкрився приватний пункт запису в армію А. Денікіна²⁰⁰. Вінницька газета «Свободное слово» повідомляла про встановлення влади Директорії УНР в Херсоні 13 грудня: «Представники гетьманської влади втекли по Дніпру на пароплаві в бік Нікополя. Староста Піщевич взяв з собою з херсонських банків приблизно 10 млн. крб. Республіканською владою здійснені заходи щодо затримки старости...»²⁰¹. За денікінського режиму був губернським уповноваженим у справах землеробства й землеустрою, у з вересня 1919 р. – очільником Херсонської губернської земської управи²⁰². Емігрував до Франції²⁰³.

Холмська губернія

Олександр Філаретович Скоропис-Йолтуховський (1880-1946) був родом із с. Старо-Христище Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині – Вінницька область)²⁰⁴. Член Української студентської громади в Києві та Революційної української партії. Із січня 1905 р. – один із керівників Української соціал-демократичної спілки. У 1906 р. за участь у несанкціонованих виборчих зборах до II Державної Думи засланий до Сибіру, звідки втік за кордон. З 1908 р. жив в Австрії. Погляди О. Скоропис-Йолтуховського еволюціонували від соціалізму до консерватизму²⁰⁵. Під час Першої світової війни – один із очільників Союзу визволення України. Із січня 1918 р. за дорученням Центральної Ради займався організацією військових частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій «Сірожупанників» і «Синьожупанників», зокрема, у контакті з делегацією УНР на мирних переговорах у Бресті. З 1 березня 1918 р. обіймав

посаду губернського комісара Холмщини та Підляшшя²⁰⁶. На прохання Холмського губернського виконавчого комітету і за підтримки посла Німеччини, П. Скоропадський 8 червня 1918 р. залишив Скоропис-Йолтуховського на посаді голови адміністрації Холмщини²⁰⁷. Він один з небагатьох адміністраторів, кого заслуховували на засіданні Ради Міністрів (3 липня 1918 р.)²⁰⁸. Управління старости знаходилося у Бресті. Тоді ж у Бресті перебувало «Оберкомандо Ост» – вище командування східним фронтом²⁰⁹. «Німці допустили його до урядування, обмеживши, однак, його компетенцією справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними», згадував Д. Дорошенко²¹⁰. Допоміг в організації курсів українознавства²¹¹, був серед засновників «Просвіти» в Бресті у вересні 1918 р.²¹². 3 листопада 1918 р. обраний в Президію з'їзду «Просвіт» у Києві як заступник голови з'їзду²¹³. За спогадами В. Зінківського, О. Скоропис-Йолтуховський «був не дуже розумний, але фанатично віддана справі «звільнення України» людина, наскільки я міг судити, яка навіть не відчувала ненависті до Росії, котра виросла в рішучій і глибокій відчуженості від неї. З точки зору своєї України він вчиняв так само, як діяв Масарик зі своїми планами звільнення Чехії ...»²¹⁴. Після проголошення П. Скоропадським федеративної грамоти, був єдиним зі старост, який не погодився із цим і 15 листопада подав у відставку, залишаючись на посаді до приїзду нового старости²¹⁵. У листопаді-грудні 1918 р. розпочав формування «Поліського Куреню» у Кобрині для оборони проти більшовицького наступу²¹⁶. На момент падіння гетьманату Скоропис-Йолтуховський продовжував урядувати у Бресті²¹⁷. Після зайняття польськими військами цих земель заарештований та інтернований до табору в Каліші. З 1920 р. жив у Берліні, де брав участь у діяльності гетьманського руху, член Українського союзу хліборобів-державників. Співзасновник Управи Відділу Українського Червоного Хреста в Німеччині (1921), Українського наукового інституту (1926). Репресований радянською владою²¹⁸.

Чернігівська губернія

Микола Петрович Савицький (1867-1941) народився у с. Ушівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії (нині – Сумська область) у дворянській сім'ї козацького походження. Володів у 1914 р. 340 десятинами землі в с. Ушівка, Подоловому та хуторі Тереховському. Закінчив Полтавський Петровський кадетський корпус (1884), III-є Олександрівське військове училище (1886). У 1886-1892 рр. служив у російсь-

кій армії. Звільнений в запас у званні штабс-капітана. У 1892-1899 рр. в Кролевецькому повіті був земським гласним, земським начальником, предводителем дворянства, почесним мировим суддею. Як гласний Чернігівських губернських зборів у 1900 р. брав участь в обговоренні питання запровадження української мови у навчанні, клопотання про яке імперська влада відкинула²¹⁹. У 1899-1903 рр. у Речицькому повіті (нині – Гомельська область Білорусі) обіймав посади предводителя дворянства, голови у селянських справах і з військової повинності присутствій, почесного мирового судді, голови повітового суду. У 1903–1906 рр. – Гомельський повітовий предводитель дворянства. У 1906-1914 рр. – очолював Чернігівську губернську земську управу. Найбільше уваги приділяв розвитку медицини, освіти, шляхів сполучення. Відзначений урядовими нагородами. Був членом партії «Октябристів»²²⁰. У серпні 1914 р. обраний членом губернського комітету з організації допомоги хворим і пораненим воїнам. 1 вересня 1915 р. земством обраний членом Державної ради Російської імперії. 3 грудня 1915 р. виконував обов'язки «уповноваженого голови Особливої Наради з продовольчої справи». У квітні-жовтні 1917 р. – Головноначальствуючий Архангельська і Біломорського району. У жовтні 1917 р. від групи «Позапартійних громадських діячів» балотувався до Всеросійських установчих зборів, але без успіху. Був гласним Чернігівської міської думи. Учасник з'їзду міст Північної України 10-13 грудня 1917 р. в Києві, де обговорювалося питання про децентралізацію влади на користь органів самоврядування²²¹. У березні 1918 р. обраний почесним мировим суддею. 18 травня 1918 р. приступив до виконання обов'язків губернського старости²²². П. Скоропадський згадував про його доволі ліберальні переконання²²³. В. Вернадський у своєму щоденнику 24 червня 1918 р. записав, що в Київ приїхав М. Савицький в зв'язку з арештом Глухівської земської управи і «Тепер вирішиться питання про міністра внутрішніх справ»²²⁴. 28 червня 1918 р. уряд схвалив призначення М. Савицького товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ²²⁵. На цій посаді працював до 4 серпня²²⁶. 15 липня підписав правила про видачу державних позичок органам самоврядування²²⁷. У 1919 р. співпрацював з денікінським урядом, був в армії генерала П. Врангеля²²⁸. Емігрував у лютому 1920 р. до Туреччини²²⁹, згодом – до Чехословаччини²³⁰.

Микола Васильович Висоцький (1870-1921) народився у сім'ї поміщика с. Макіївки (нині Носівського району) на Чернігівщині. Після здобуття вищої освіти брав участь у діяль-

ності органів місцевого самоврядування, у 1897-1914 рр. – голова Ніжинської повітової земської управи. Приділяв увагу впровадженню техніки у сільське господарство, розвитку високопродуктивного тваринництва повіту. Напередодні Першої світової війни – Ніжинський предводитель дворянства²³¹, голова Ніжинського повітового благодійного комітету²³². Навесні 1918 р. – голова повітових земських зборів, очільник місцевого Союзу землевласників²³³. Був членом президії з'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р.²³⁴, старостою Ніжинського повіту. Згодом арештований радянською владою, М. Висоцький так пояснив свою діяльність: «Я прийшов на цю посаду, розуміючи, що влада Рад не утримається, що почалася влада іноземців при повній нашій дезорганізованості, й розуміючи, що навіть при наших обставинах не можна кидати Батьківщину, і по можливості зменшити тягар німецьких поборів і саме цим зупинити громадянську війну... Я прийшов на цю посаду, бажаючи зробити добро, і вірив в це. Моя віра була помилковою, і не моя вина в тім, що при існуванні громадянської війни, збудженню населення, при окупації німців, які ні з чим і ні з ким не рахувалися, при існуванні водночас цивільної влади та німецьких комендатур та їх збройних загонів на місцях, і при небажанні й безсиллі ... гетьманського уряду, при неможливості залучити до служби чесних та порядних людей, мені не вдалося зупинити війни і всіх жахів, які хочуть звалити на мене, як на старосту». Тоді ж пояснював своє призначення 9 липня 1918 р. Чернігівським губернським старостою прагненням полегшити тягар окупації: «Керувався я... бажанням принести користь і вірив, що при існуванні своєї влади Україні буде можливість жити і зменшити гніт німецької окупації, і зупинити громадянське кровопролиття. Жодної газети я не забороняв, завжди захищав перед центральним урядом громадських діячів ... в представниках більшовизму ніколи не вбачав ворогів... при нагоді звільняв останніх»²³⁵. 24 листопада 1918 р. М. Висоцький був призначений наказом гетьмана Головноначальствующим Чернігова і Чернігівської губернії з наданням прав, вказаних в статтях 18 і 19 правил про місцевості, оголошені на воєнному стані²³⁶. Підрозділи Директорії УНР зайняли Чернігів 10 грудня²³⁷. У липні 1921 р. проживав у м. Анапа Краснодарського краю Росії. Репресований радянською владою²³⁸.

Таким чином, зазначена тема потребує подальшого вивчення. Необхідно продовжити дослідження головних аспектів професійної кар'єри і соціального статусу губернських старост, здійснити реконструкцію їх конкретної управлінської діяльності в Українській Державі 1918 р. Окремим перспек-

тивним напрямком відповідної діяльності науковців може бути підготовка документальних видань із цих питань.

Примітки:

1. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 380 с.
2. Голобородько В. Олександрієць Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. *Між Бугом і Дніпром*. Кропивницький, 2019. № 11. С. 128-138.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород: Друкарня «Свобода», 1930. 423+LXXXVI с.
4. Дегтярьов С.І. Державні інституції та чиновники періоду гетьманату П. Скоропадського (нарис з історії органів влади й управління Української Держави 1918 р.). Суми: Сумський державний університет, 2018. 168 с.
5. Мокієнко О.А. Земське самоврядування та гетьманська адміністрація на Херсонщині в 1918 р.: проблеми взаємовідносин. *«Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка»*: зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14-15 вересня 2018 р.). Каховка-Херсон, 2018. С. 100-103.
6. Лазаревський Г. Гетьманщина. *За державність*. Каліш, 1930. Вип. 2. С. 197-216.
7. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків: Видавництво «Сага», 2007. 244 с.
8. Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 291-301.
9. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 518 с.; Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). Київ: Інститут історії України, 2014. 41 с.
10. Прищепя О. Із життя Дмитра Андро в Рівному. *Вечірнє Рівне*. 1997. 7 червня. С. 10.
11. Ратушняк І.І. Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу гетьманату 1918 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 91-97.

12. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. 188 с.
13. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фолю, 2008. 380 с.
14. Харченко Т. Реформування органів місцевої адміністративної влади за доби гетьманату П. Скоропадського (1918 р.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія*. Київ, 1999. Вип. 9. С. 44-48.
15. Ярмошик І.І. Становлення місцевих органів державної влади Волинської губернії в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 264-272.
16. Ратушняк І.І. Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу гетьманату 1918 р... С. 92.
17. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень-грудень 1918 року) *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Збірник наукових статей. Київ, 2012. Вип. 8. С. 90-91.
18. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір... С. 377-378.
19. Пиріг Р.Я. Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень-листопад 1918 р.). *УІЖ*. 2011. № 5. С. 72.
20. Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.). *Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 років*. Зб. наук. ст. Київ, 2012. С. 168.
21. Калитко С.А., Кравчук О.М. Правовий статус губернських і повітових старост Української Держави П. Скоропадського. *Соціальна історія. Науковий збірник*. Київ, 2011. Вип. VII. С. 50.
22. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. ... С. 86.
23. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 159.
24. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. ... С. 91, 92.
25. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
26. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень-грудень 1918 року)... С. 91.
27. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
28. Стефанів З. Українські збройні сили 1917-1921 рр. Б. м.: СУВ., 1947. Ч. 1. С. 97.
29. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954. С. 41.

30. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 158, 183.
31. Там само. С. 163.
32. Скоропадський П. Україна и Россия. *Столичные новости*. 1998. 28 апреля-5 мая.; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 48.
33. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 159.
34. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень). Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. С. 86.
35. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов. Харьков: Прапор, 1973. С. 27-29.
36. Соболев П.И. Нариси історії Миколаївщини ХХ ст.: навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2005. С. 35-36.
37. Київські губерніяльні вісти. 1918. № 35. 23 травня.
38. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: довід. вид. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: А.П. Гриценко, О.Й. Щусь. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 206.
39. Подільські губерніяльні відомості. 1918. № 54. 15 червня.
40. Въдомости Харьковщины. 1918. № 2. 21 июня.
41. Голос Юга. 1918. № 122. 21 июня (4 июля).
42. ЦДАВО України, ф. 2311, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
43. Херсонський Губерніяльний вістник. 1918. № 33. 27 травня.
44. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918-1920 гг... С. 30.
45. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 9, арк. 31-31 зв.
46. ЦДАВО України, ф. 3598, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 3-4.
47. Малиновская Т.В., Малиновский Б.В. Войска центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро, 2018. С. 105.
48. Тычина В.Е. Борьба против австро-германских оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г.: автореферат дис. ... д. и. н. Харьков, 1974. С. 49.
49. Въдомости Харьковщины. 1918. № 2. 21 июня.
50. Подільські губерніяльні відомості. 1918. № 64. 3 серпня.
51. Екатеринославскія губерніяскія Въдомости. 1918. № 15. 22 июня.
52. Жванко А. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія. Харків: ХНАМГ, 2010. С. 88, 89, 98, 102.
53. Коник С. Окреме Управління по біженецьким справам Міністерства внутрішніх справ Української Держави 1918 р.: структура, компетенція, діяльність. *Збірник наукових праць*

- Української академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 337-338.
54. Хміль І.В. Повстансько-партизанська боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). *На захист завоювань Великого Жовтня*. Зб. наук. праць. Київ, 1982. С. 91.
55. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. Вінниця, 1998. С. 30.
56. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). Мюнхен: Українське Видавництво, 1969. С. 328-329.
57. Савченко В.А. Павло Скоропадський. Останній гетьман України. ... С. 154.
58. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 138, арк. 1.
59. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського ... С. 17.
60. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 138, арк. 10.
61. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 206.
62. Пиріг Р. «Моїми справами руководить бажання захистити земську справу ...» (лист професора Костя Мацієвича до гетьмана Павла Скоропадського, вересень 1918 р.). *Архіви України*. 2009. № 1-2. С. 121.
63. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 123, арк. 12-12 зв., 17-19, 22, 31, 40, 45, 56, 58, 61, 81, 104, 108, 129, 133, 160, 176, 228, 265.
64. Кравчук О.М., Мельник Н.М. Політика Української гетьманської держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: *Історія*: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 64.
65. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській Державі 1918 р. Вінніпег-Нью-Йорк, 1993. С. 52.
66. Ярмошик І.І. Місцеві органи влади Волинської губернії в період гетьманату Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 р.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія *«Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2006. Вип. 11-12. С. 94.
67. Єсюнін С.М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 367.
68. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: У 3 кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. 1917-1918 / упоряд.: Т.В. Воскобійник, В.В. Гудим, В.В. Коротенко, В.В. Кручиненко, Т.П. Пустовіт, В.С. Сушко. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 428.
69. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губерньського старости (травень-липень 1918 року).

Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2007. Вип. 9. С. 231.

70. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. С. 60.
71. Ільїн О. Західне Полісся в Українській Державі гетьмана Скоропадського (Історія в документах). *Над Бугом і Нарвою*. 2014. № 3. С. 42.
72. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918... С. 243.
73. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О.О. Свечин. *Сіверянський літопис*. Всеукраїнський науковий журнал. 2009. № 4 (88). Липень-Серпень. С. 86.
74. Ратушняк І.І. Подільський губернський староста Української держави 1918 р. С. Кисельов у спогадах сучасників. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2015. Вип. 23. С. 252.
75. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т. III. С. 81.
76. Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткія біографіи и характеристики депутатов. Москва: Товарищество Типографіи А.И. Мамонтова, 1906. С. 106.
77. Кравчук О., Калитко С., Марценюк Н. Волинський губернський староста Української держави Дмитро Федорович Андро. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 266.
78. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). ... С. 71.
79. Прищеп О. Із життя Дмитра Андро в Рівному. *Вечірне Рівне*. 1997. 7 червня. С. 10.
80. Записки графа Д.Ф. Гейдена. (1914-1917 гг.). *Военно-исторический вестник*. Париж. № 40. Ноябрь 1972 г. С. 8.
81. Гайналій В.М. Формування нових органів влади на Волині після лютневої революції 1917 року в Росії (березень-червень 1917 року). *Слов'янський вісник*. Зб. наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. Історичні науки. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 72.
82. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): дис. ... к. і. н. Полтава, 2000. С. 70.
83. Ярмошик І.І. Названа праця... С. 266-267.
84. Венгеська В.О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 220.

85. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр... С. 137.
86. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. С. 769.
87. Санников А.С. Одесские записки. *Вопросы истории*. 2001. № 6. С. 96-97.
88. Прищепя О. Из життя Дмитра Андро в Рівному...
89. Ивлев М.Н. Диктатор Одессы. Зигзаги судьбы белого генерала. Москва: Вече, 2013. С. 119.
90. Генералитет российской императорской армии и флота. URL: http://www.rusgeneral.ru/general_ch1.html; Русская императорская армия. URL: <http://regiment.ru/bio/CH/138.htm>
91. Павловское военное училище. URL: <http://pvu1863.ucoz.ru/publ/24-1-0-2898>; Волков С.В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. Москва: Русский путь, 2002. С. 516.
92. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
93. Юго-Западный Край. 1915. № 149. 2 Июля.
94. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 2. С. 27.
95. Лазарович М. Друга російська окупація Тернопілля (1916-1917 рр.). *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль, 2014. С. 175.
96. Юго-Западный Край. 1915. № 180. 8 Августа.
97. Гуцал П. Тернопільська губернія. *Тернопільський Енциклопедичний словник*. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. Т. 3. С. 408; Історія державної служби в Україні: у 5 т. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 402.
98. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / автори-упорядники: О.М. Кравчук, І.І. Ратушняк, К.В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 260.
99. Київські губерніяльні вісти. 1918. № 34. 21 травня.
100. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) ... С. 329.
101. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. С. 222.
102. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). ... С. 75.
103. ДАВіО, ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 71.
104. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 ... С. 758.

105. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балушкина, Н.В. Григорчук, Е.И. Криворучко, К.Г. Ляшенко. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. С. 1054; Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 758.
106. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 30.
107. Русская армия в Великой войне: Картотека проекта. URL: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html>
108. URL: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=2&t=4452#>
109. Русская армия в Великой войне: Картотека проекта. URL: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html>
110. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 30.
111. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 178 зв.
112. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.) ... С. 125.
113. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов ... С. 114-115.
114. ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 1, спр. 32, арк. 18.
115. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 72 зв.
116. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 201.
117. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): дис. ... к. і. н. Полтава, 2000. С. 261.
118. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 767.
119. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень)... С. 406.
120. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 201.
121. Там само ... С. 207.
122. Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). ... С. 15.
123. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 207.
124. Донцов Д.І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. С. 98.
125. Гаврик В. Ісак Мазепа в національно-визвольній боротьбі українського народу часів Центральної Ради та гетьманату. *Сторінки історії*: зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 27. С. 35.
126. Ганин А.В. «Русский проект» гетмана П.П. Скоропадского: опыт Екатеринослава (ноябрь – декабрь 1918 года). *Славяноведение*. 2018. № 1. С. 57-58.

127. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Київ: Темпора, 2003. С. 63.
128. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 12.
129. Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. Ленинград, 1959. Т. 2. С. 417.
130. Єсюнін С.М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости ... С. 365-368.
131. Кравчук О.М., Калитко С.А., Ратушняк І.І. Голови державних адміністрацій Поділля 1917-1920 рр.: матеріали до біографій. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали ХХХ Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. До 100-річчя Української революції 26-27 вересня 2019 р. Вінниця, 2019. С. 276-277.
132. Ратушняк І.І. Встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському (листопад 1918 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2020. Т. 3. С. 411.
133. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / автори вступної статті та упорядники: О.М. Кравчук, С.А. Калитко, І.І. Ратушняк. Вінниця, 2020. С. 91.
134. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи ... С. 213.
135. Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. Київ, 1910. Т. 1: Е-К. С. 194-195.
136. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи. У 3 кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917-1921 / авт.-упоряд.: О.А. Білоусько, Т.П. Пустовіт, В.Я. Ревегук; археогр. вступ Т.П. Пустовіт. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 236.
137. Щерба В.П. Из туману віків і днів вчорашніх. Драбів: Драбівське видавничо-поліграфічне підприємство, 2007. С. 277.
138. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 годъ. Полтава: Типо-Литографія Губернскаго Правления, 1914. С. 340, 344, 345, 346.
139. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи. У 3 кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917-1921. ... С. 236; Личный состав учрежденный Всероссийского земского союза (на 1 ноября 1916 г.). Москва: Б. и., 1916. С. 7, 35, 64, 80.
140. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 2006-2007. Вип. 15. С. 652-653.

141. Ревергук В.Я. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. С. 75.
142. Андрієвський В. З минулого. Т. I. Від Гетьмана до Директорії. Частина перша. Гетьман. Берлін: «Українське слово», 1923. С. 57.
143. Андрієвський В. З минулого. ... С. 132.
144. Лівницька М. На грані двох епох. Нью-Йорк, [1972]. С. 292.
145. Віктор Я.Р. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. С. 92.
146. Андрієвський В. З минулого. ... С. 127.
147. Андрієвський В. З минулого. ... С. 237.
148. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 53 зв.
149. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009... С. 277.
150. Лебедева В. Гомельская городская Директория (декабрь 1918 – январь 1919). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2009. Т. 17. С. 134.
151. Вістник Волинського губерніяльного старости. 1918. Ч. 24. 9 липня. С. 3.
152. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. Київ, 2009. Вип. 3. С. 223.
153. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 178 зв.
154. Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду. *УІЖ*. 2018. № 6. С. 117-144, 130.
155. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В. В. Матеріали до генеалогії Патонів. *УІЖ*. 2008. № 6. С. 191.
156. ЦДАВО України, ф. 2988, оп. 1, спр. 2, арк. 27, 100.
157. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській Державі 1918 року. Вінніпег-Нью Йорк, 1993. С. 55-56.
158. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Sprawozdania gubernialnych starost i komisarzy (1918-1920) / упоряд. Валентин Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2017. С. 20.
159. Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду. ... С. 130.
160. Шпаковський М.О. М.О. Патон (1865-1919 рр.): дворянин, офіцер, чиновник. *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 року)*. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 578-582.
161. Зеленська Л.І. Документи про культурні явища на Чернігівщині. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2003. Вип. 23. С. 204, 208, 210.

162. Личный состав учреждений Всероссийского земского союза (на 1 ноября 1916 г.). Москва: Б. и., 1916. С. 54.
163. Могиланский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). *Революция на Украине по мемуарах белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г.* Киев: Политиздат Украины, 1990. С. 127.
164. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 69.
165. Іванець А.В. Таврійська губернія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2013. Т. 10. С. 16, 18.
166. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 94.
167. Липинський В. З приводу статті генерала Залесського. *Хліборобська Україна*. Відень, 1924-1925. Книжка 5. С. 280.
168. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Одеса, 2007. Вип. 9. С. 227.
169. Відродження. 1918. № 34. 10 травня.
170. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). ... С. 227, 232.
171. Зал'єський П. Южная армія (Краткій исторической очерк). *Донская Лѣтопись*. 1924. № 3. С. 235.
172. Відродження. 1918. № 55. 5 червня.
173. Відродження. 1918. № 69. 22 червня.
174. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). ... С. 231.
175. Донцов Д.І. Рік 1918, Київ. ... С. 98.
176. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень). ... С. 336.
177. Косик В.І. Письмо генерала П.И. Залесского. *Славяноведение*. 1994. № 4. С. 113.
178. Залесський П. Завдання розумного і честного Правительства на Україні. *Хліборобська Україна*. Відень, 1925. Книга п'ята. С. 261-278.
179. Зал'єський П. Южная армія (Краткій исторической очерк). ... С. 232-260.
180. Штейфон Б.А. Харьковский Главный Центр Добровольческой армии. 1918 г. *Исторический вестник*. Москва, 2019. Т. 27. С. 94; Голицын А.Д. Воспоминания / сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А.К. Голицына. Москва: Русский путь, 2008. С. 481, 600.
181. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року)... С. 232; Вѣдомости Харьковщины. 1918. № 49. 29 октября.

182. Підлісний Д.В. Органи державної адміністрації гетьманату П. Скоропадського в системі установ виконавчої влади Харківської губернії: проблеми взаємовідносин. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 18. С. 340.
183. Шандрук П. Сила доблесті / передмова Р. Смаль-Стоцького, пер. з англ. М.Б. Бурмістенко. Київ: Вища школа, 1999. С. 41.
184. Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 258.
185. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)... С. 288.; Голицын А.Д. Воспоминания. ... С. 532-533.
186. Боиович М.М. Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907-1912 г. Москва: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1907. С. 183.
187. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 81.
188. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 748.
189. Яневський Д. «Проект Україна», або Спроба П. Скоропадського. Київ: Фоліо, 2010. С. 251.
190. Въдомости Харьковщины. 1918. № 49. 29 октября.
191. Въдомости Харьковщины. 1918. № 51. 2 ноября.
192. Підлісний Д. Діяльність владних структур гетьманату П. Скоропадського щодо оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. Вип. 10. С. 145.
193. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвёртый созыв, 1912-1917 г. / сост. М.М. Боиович. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. С. 385.
194. URL: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/1901_Aleksandria.htm
195. Милько В. Українське представництво в Державній Думі Російської імперії (1906-1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 375.
196. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвёртый созыв, 1912-1917 г. / сост. М.М. Боиович. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 385.
197. Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. Ленинград, 1959. Т. 2. С. 10.
198. Голобородько В. Олександрієць Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. *Між Бугом і Дніпром*. Кропивницький, 2019. № 11. С. 130, 135.
199. Відродження. 1918. № 52. 1 червня.

200. День за днем: хроніка подій революції на Херсонщині 1918 р.
URL: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/konstanty11/hr-podiy-1918.html>
201. Свободное Слово. 1918. № 9. 18 декабря.
202. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865-1920: збірник документів / уклад.: В. Лебідь (кер. проекту), О. Макиєнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передмова та коментарі: О. Макиєнко. Херсон: Айлант, 2015. С. 51; Макиєнко О.А. Земське самоврядування та гетьманська адміністрація на Херсонщині в 1918 р.: проблеми взаємовідносин. «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка»: зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14-15 вересня 2018 р.). Каховка-Херсон, 2018. С. 102.
203. Голобородько В. Олександрісець Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. ... С. 136.
204. Шпильова Л.М. «Podolica» Української Вільної Академії Наук у США. Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф. 10-12 жовт. 2012 р. Вінниця, 2013. С. 54.
205. Ясь О.В. Скоропис-Йолтуховський О.Ф. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 616-617.
206. Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). ... С. 292-294.
207. Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / упоряд. та вст. стаття В. Сергійчука. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 605-609; Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). ... С. 296.
208. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 58-58 зв.
209. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. *Пастернак Є. Нарис історії Холмицини і Підляшшя*. Торонто-Вінніпег, 1989. С. 360.
210. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). ... С. 303.
211. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. ... С. 361.
212. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. ... С. 363.
213. Життя Поділля. 1918. № 4. 19 грудня. С. 2.
214. Протопресвітер Василій Зеньковський П'ять місяців у власті (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / публикация текста и редакция М.А. Колерова. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. С. 29-30.
215. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 108.
216. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927... С. 363.

217. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). ... С. 393.
218. Ясь О.В. Скоропис-Йолтуховський О.Ф... С. 617.
219. Гуз А. Боротьба земських установ України за запровадження у початковій навчальній закладі української мови у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Університет*. 2011. № 5. С. 65.
220. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
221. ДАВіО, ф. Д. 230, оп. 1, спр. 1818, арк. 111-113 зв.
222. Чернігівські губернські вісти. 1918. № 12. 25 (12) мая.
223. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 250.
224. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Київ: Наукова думка, 1994. С. 110.
225. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 52.
226. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
227. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 123, арк. 12-12 зв.
228. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
229. Голицын А.Д. Воспоминания. ... С. 532-533.
230. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии. *Советское славяноведение*. 1991. № 6. С. 31.
231. Ємельянов В. Губернський староста. *Реабілітовані історією*. У двадцяти семи томах / Чернігівська область. Книга перша / упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Желєзна. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 657.
232. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914-1918). *Історична наука: проблеми розвитку: матеріали конференції*. Всесвітня історія. Луганськ, 2002. С. 7.
233. Прудько В. Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень-листопад 19189 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2012. Вип. 8. С. 128.
234. Голос Юга. 1918. № 73. 20 апреля (3 мая).
235. Ємельянов В. Губернський староста. ... С. 657-658.
236. Чернігівські губернські вісти. 1918. № 39. 5 грудня.
237. Прудько В. Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень-листопад 1918 р.). ... С. 140.
238. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. С. 519.

GUBERNIAN STAROSTAS OF THE UKRAINIAN STATE 1918:
MATERIALS OF BIOGRAPHIES

The authors highlighted the features of the work of starostas as heads of local governments during the period of Hetman P. Skoropadskyi in the first part of the article. They revealed in detail circumstances of the difficult socio-political situation in the state and the ideological division of the population of Ukraine according to the criterion of national consciousness. In the second part authors presented biographical information about gubernian starostas and gave brief descriptions of their activities during their tenure.

Key words: *Ukrainian state, occupying authorities, provincial self-government, starosta, conservation, administration, peasant uprisings, national consciousness, repressions.*

Отримано: 12.03.2021

УДК 94(430)«1923»

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.213-219

Володимир Газін

(Кам'янець-Подільський)

ІСТОРИЧНІ УРОКИ ГІПЕРІНФЛЯЦІЇ 1923 р.
У ВАЙМАРСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ¹

У статті охарактеризовано перебіг інфляції у Німеччині 1923 р. та її вплив на економічне й суспільно-політичне життя країни. Автор проаналізував німецький досвід подолання фінансової кризи та порівняв тогочасну ситуацію з економічними процесами в сучасній Україні.

Ключові слова: *Ваймарська республіка, емісія, інфляція, рентна марка, політична криза, державне регулювання, ринкова економіка.*

Коли в супермаркеті на зауваження, що в ціннику вартість продукції одна, а на касі вища, чуєш у відповідь: «У нас ціни змінюються щогодини», – закрадається думка, що це вже гіперінфляція. У цьому зв'язку пригадалися факти з німецької історії майже сторічної давності.

4 серпня 1914 р., на тлі Першої світової війни, розмін банкнот на золото було припинено². Почалася інфляція, яка тривала до 1923 р. Однак спершу вона була в терпимих межах і сприймалася як явище ситуативне. Після війни навіть окупаційні війська в Німеччині надавали перевагу грошовому забезпеченню в марках, яким довіряли. Настільки була надійною і стабільною німецька валюта. Але окупація 1923 р. франкобельгійськими військами промислового серця Німеччини –